

ПРИНАДЛИВА НОВИЗНА ТРАДИЦІЙНОГО
(Традиційні сюжети та образи. — Чернівці: Місто, 2004)

Колективна монографія «Традиційні сюжети та образи» (автор проекту та упорядник — відомий український вчений, професор А.Р.Волков; колектив авторів, крім самого упорядника, — його колеги та учні В.В.Курилик, О.В.Бойченко, П.В.Рихло, Ю.І.Попов) була підготовлена в лабораторії порівняльного літературознавства при кафедрі теорії та історії світової літератури Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Монографія містить виклад найголовніших положень теорії традиційних сюжетів та образів (ТСО), що її розробив Анатолій Романович Волков, — за його словами, «матриці, на яку можна спроектувати об'єктивний матеріал, аби з'ясувати літературні взаємозв'язки».

Ця книжка — власне, етапний підсумок 50-річних досліджень вченого та його школи, причому творчий шлях А.Р.Волкова аж ніяк не був встелений трояндами. Навпаки, попри те, що за радянських часів протягом десятиліть, здавалося б, проголошувалася необхідність розвитку літературних взаємозв'язків, взаємозбагачення культур (певна річ, «братніх» та «прогресивних», а «найпрогресивнішою», звичайно, була російська, передусім «соцреалістична»), насправді повноцінного дослідження міжлітературних взаємин не було: адже навіть самі терміни «порівняльне літературознавство» та «компаративістика» тлумачилися як «буржуазні», такі, що й досі, мовляв, «побувають у капіталістичних країнах», і (цитую «Словник літературознавчих термінів» 1971 р.) «...центром найбільш реакційних тенденцій компаративізму є США. Прославляючи модерністську, занепадницьку літературу, на практиці сучасні компаративісти стають на шлях формалізму». (Звісно, під «формалізмом» у такому контексті слід було розуміти аж ніяк не теоретичні розробки Ю. Тиньянова чи Б. Ейхенбаума). Чесному вченому протягом десятків років доводилося відстоювати свої наукові погляди в умовах панування вітчизняної літературознавчої хунвейбінівщини.

Сутність теорії традиційних сюжетів та образів полягає в тому, що, «деякі твори завдяки закладеним у них потенційним можливостям отримують широке визнання у світовій і національній літературі. Вони стають традиційними: з них черпаються сюжети, мотиви та образи. Традиційні сюжети, мотиви й образи в їхньому багатомітовому та багатонаціональному функціонуванні — явище модельне для теорії та історії світової літератури. На їхньому матеріалі можна — й треба — розглядати чимало літературних процесів. Традиційні сюжети та образи — це особливий спосіб художнього відображення та перетворення дійсності, коли життєвий матеріал уже пропущено крізь творчу призму традиції — міфу, фольклору, історичної легенди, літератури. Створена раніше «друга дійсність» знову ще раз проходить крізь авторську призму. Трансформується при оформленні явищ і проблем іншої епохи». (Як тут не згадати чи не останню, посмертно опубліковану статтю Максима Рильського «Микола Зеров — поет

і перекладач», у якій він брав під захист творчість поета-побратима: «Зерова називали «книжним поетом...» Поет, кажуть, повинен черпати свої теми із життя. Ну, а хіба література — не один із проявів життя, і то життя згушеного, сконденсованого, загостреного до краю?») Як бачимо, ці думки М.Т.Рильського по-своєму перегукуються з постулатами А.Р.Волкова.

Монографія «Традиційні сюжети та образи» складається з трьох великих розділів, інтелектуально насичених і по-дослідницьки виважених у їхній багатоаспектності, яка природно випливає зі специфіки залучених до розгляду матеріалів. Перший розділ — «Теоретичний вступ» — складається з трьох статей: «Основні питання компаративістики», «Форми міжлітературних взаємозв'язків» і «Теорія традиційних сюжетів та образів»; усі три названі тексти вийшли з-під пера автора проекту і упорядника монографії.

А.Р.Волкову, досвідченому й проникливому досліднику та аналітику, пощастило переконливо висвітлити найголовніші особливості міжнародної літературної рецепції з погляду порівняльного літературознавства, або компаративістики. Досі подібного дослідження в українській науці про літературу не існувало. Перше, що впадає у вічі при читанні монографії, примушує згадати думку, висловлену свого часу Полем Валері: чимало наукових, та й філософських проблем мають бути зведені до проблем лексикологічних або лінгвістичних. Щось подібне, можливо, відчував і А.Р.Волков, адже чималу увагу він приділяє чіткому та коректному термінологічному наповненню літературознавчих студій: без термінологічної чіткості годі й мріяти про адекватне розуміння особливостей тих або інших літературних явищ. Так, зокрема, говорячи про типологічний підхід у літературознавстві, вчений застерігає від, на жаль, поширеного у нас неправильного вживання термінів «типологія», «типологічний», коли їх виводять із поняття «літературний тип» (у значенні «образ», «персонаж», «характер» тощо), або ж коли «типологічним» називають будь-яке порівняння, що передбачає констатацію близькості певних часткових особливостей у різних творах. Усе перелічене зумовлює появу термінологічної плутанини, а це, як зазначає А.Р.Волков, не сприяє розвитку справжніх типологічних досліджень, породжує навіть скептичне заперечення типологічного підходу в цілому.

Говорячи про різноманітність типологічних подібностей, таких, як конкретно-історичні, що засвідчують об'єктивну близькість письменників однієї епохи та подібних художніх позицій, спіралеподібні, як от еволюція багатьох авторів ХІХ ст. через романтизм до реалізму, історично зумовлені аналогії (напр., «Пісня про Роланда» і «Слово о полку Ігоревім»), вчений справедливо твердить, що «типологічне зіставлення цілих творів переконливо показує співвідношення загального, особливого й окремого... Типологічний підхід «спрацьовує» при порівнянні творчості письменників з різних літератур у цілому. Здавалося б, для виявлення закономірностей слід залучати якнайширший матеріал. Але, по-перше, низки подібних явищ можна безконечно збільшувати. По-друге, чисельність прикладів може притлумити основне, найважливіше. По-третє, при багатобічному порівнянні важко знайти досить довгий типологічний шерек, де подібність унаочнюється на багатьох рівнях. Доцільно брати творчість невеликої кількості авторів, порівнюваних і за силою мистецької снаги. Надто — письменників, що відіграли в національних літературах подібну й вагому роллю засновників течій, жанрів тощо» [с. 18-19]. Ці міркування вченого принципово важливі й для наступних розділів книжки.

А.Р.Волков наголошує на необхідності розрізняти форми міжлітературної взаємодії, що мають системний характер: зустрічні течії літератур (вислів О.М.Веселовського — на позначення потреб, що виникають у процесі розвитку певної літератури й культури у засвоєнні чужомовних зразків для створення своїх художніх цінностей і, власне, є передумовами літературної взаємодії), засвоєння в оригіналі, художній переклад, переробка, запозичення, наслідування, вплив та авторське підкреслення взаємодії з іншою літературою. Кожний з названих форм автор приділяє належну увагу: так, зокрема, розглядаючи переклади як важливі явища власної літератури. Він показує, що художній переклад не лише збагачує мову, розширює естетичні обрії письменства, а й нерідко стає творчим імпульсом для становлення в літературі нових для неї жанрів або напрямів (наприклад, в Україні чи не першою літературною баладою стала «Маруся» Л.Боровиковського, українізований переклад «Світлани» В.Жуковського; інший приклад — переклади та переспіви поезій А. Міцкевича, що їх здійснили П.Гулак-Артемівський, Л.Боровиковський, О.Шпигоцький, М.Костомаров, — їхня праця мала першорядне значення для становлення напрямку, стилю та жанрів українського романтизму). Подібні ж показові приклади дослідник наводить і звертаючись до інших, близьких нам літератур: російської, польської, чеської. До того ж автор, прагнучи термінологічної чистоти і визначеності, ретельно перелічує найістотніші ознаки таких видів рецепції, як переклад і переробка, — адже часом буває нелегко їх розмежувати, — та наводить реєстр її різновидів: обробка, адаптація, парафраз, переспів, переповідання, ідейна трансформація, жанрова переробка, міжродова переробка; з огляду на час і місце дії — осучаснення, онаціональнення, локалізація, інтернаціоналізація [с. 31]. Не менше уваги вчений приділив і іншим формам літературної рецепції, причому авторський дискурс як правило органічно підкріплено показовими прикладами з історії літератури.

Ключове місце у монографії належить здійсненій А.Р.Волковим розробці традиційних сюжетів, традиційних мотивів та традиційних образів, на матеріалі яких можна — і доцільно — розглядати всю множину й розмаїття літературних процесів і явищ. Напрошується порівняння цієї теоретичної розробки з пошуком і дослідженням не більш ні менш, як генетичного коду літературознавчої науки (нехай вибачать мені, генетики за освітою, це порівняння). Дослідник на широкому матеріалі світової літератури з'ясовує характерні особливості традиційних сюжетів, мотивів та образів, їхню специфіку і вкоріненість у надрах певної національної літератури, вирізняючи національні, зональні, регіональні, полірегіональні — але не «світові» — традиційні сюжети та образи: останній вираз — на думку вченого, данина літературному європоцентризмові. Зокрема, географічно найбільш поширені традиційні сюжети та образи античного й біблійного походження — в європейських та близькосхідних літературах; для далекосхідного регіону вони, як правило, не характерні: там є своє традиційне коло мотивів, образів та сюжетів. При цьому слід усе-таки зауважити, що не варто було б категорично заперечувати існування і «світових» сюжетів, мотивів і образів, таких як «світове дерево», поширених у фольклорі та літературі всіх регіонів світу, від Європи до Полінезії, і всіх відомих нам часів, від шумерської епічної пісні «Гільгамеш і дерево хулуппу» до наших днів: див. про це, наприклад, цикл праць В.М.Топорова 1960—1980-х рр., зокрема його статтю «Світове дерево»: універсальний образ міфологічної свідомості» («Всесвіт», 1977, № 6). Також універсальним є сюжет про «світовий потоп».

Дослідженню притаманний принциповий історизм. Він з усіма підставами відзначає, що вічніх традиційних сюжетів і образів не існує: «Всі вони постали на пам'яті історії й побутують за певних історичних умов, залежно від конкретних суспільно-історичних причин» [с. 61]. Разом з тим, говорячи про міфологічні, релігійно-канонічні, фольклорні, історичні та власне літературні першоджерела традиційних систем та образів, учений вказує на безсумнівну умовність цього поділу, відсутність чіткого розмежування між ними: якщо в міфах формувалися міфологеми та архетипи — протосюжети й протообрази майбутніх традиційних сюжетів і образів, то на пізніших історичних стадіях міфологічний матеріал поєднувався з історичним (наприклад, у сюжетах троянського циклу, що їх ввів до світової культури Гомер); фольклорний героїчний та «авантюрний» народний епос, як правило, зазнавав обробки, яку здійснював індивідуальний автор: у свою чергу, історичні постаті зазнавали міфологізації, ставали об'єктом міфотворчості, а це додатково ускладнювалося фольклорними та літературними традиціями рецепції й трактування певних осіб та подій. Автор на багатощому матеріалі висвітлює складність та багатомірність генезису традиційних сюжетів та образів. Адам і Єва, Каїн і Авель, Одиссей, Прометей, Едіп, Антей, Сократ, Еней, Юлій Цезар, Олександр Македонський, король Артур, Фауст, Дон Жуан, а за нових часів — Наполеон, Мазепа, Моцарт, як і Дон Кіхот, Робінзон Крузо, Гуллівер, Швейк та інші — всі вони стають об'єктом пильної уваги дослідника (як і всього авторського колективу) міркування вченого, судячи з усього, повинні зацікавити далеко не тільки фахового літературознавця, а й значно ширше коло читачів (втім, для цього треба було б знайти можливість перевидати цю по-справжньому цікаву книжку накладом, який перевищував би нинішні 500 примірників).

При залученні такого важкоосяжного матеріалу світової літератури, — дослідник виявив тут свої без перебільшення енциклопедичні знання, — буває майже неможливо не припуститися якихось неточностей або похибок: такого в книжці, втім, здається, й немає. Проте з одним, на жаль, «традиційним», — але в зовсім іншому розумінні, — твердженням автора погодитися неможливо. А.В.Волков згадує «легенду про отруєння» Моцарта, яка лягла в основу пушкінського «унікального феномена» [с. 74] — маленької трагедії «Моцарт і Сальєрі». Але, пробачте, про яку це «легенду» йдеться? Відомий італійський композитор Антоніо Сальєрі помер у старечому притулку 1825 р., а вже 1826 р. у Пушкіна в Михайлівському виник задум твору (закінчений восени 1830 р.). Коли ж було скластися легенді? Існував звичайнісінький наклеп на композитора, ніколи й нічим не підтверджений. Німецькі та австрійські дослідники на сьогодні ретельно вивчили це питання і однозначно прийшли до висновку, що ні про яке отруєння мови бути не могло; цілковитою вигадкою виявився і сам «факт зізнання у злочині» Сальєрі на смертному одрі. Також наскрізь неправдивою виявилась і пушкінська нотатка початку 1830-х рр. про те, що на прем'єрі «Дон Жуана» Сальєрі нібито спробував освістати оперу, а відтак, повен люті й заздрості, покинув залу (Пушкін пише: «Заздрісник, який міг освістати «Дон Жуана», міг отруїти його творця»); по-перше відомо, що 29 жовтня 1787 р., в день прем'єри опери, Антоніо Сальєрі в Празі, де прем'єра відбувалася, просто не було; по-друге, існує низка свідчень сучасників про щирю повагу італійського композитора до молодшого колеги, зокрема він високо цінував Моцартового «Дон Жуана»,

і немає жодних підстав цим свідченням не довіряти. Брудний наклеп став мало не легендою тільки завдяки творчому генію Пушкіна, за що його, до речі, слушно критикував ще сучасник, поет П. Катенін. Не називаємо ж ми легендою навіть тепер, через півтора століття, наклепницький «диплом рогносця», виготовлений у геккеренівському середовищі, який став складником спрямованої проти Пушкіна смертоносної інтриги? Певна річ, сюжет «Моцарта і Сальєрі» став чимось на штиб «традиційного сюжету» в російському літературознавстві (саме в російському, та ще на частині «пострадянського простору») — але чому б нам сьогодні не придивитися критичніше, у світлі новітніх західноєвропейських студій, до його, скажемо так, недоброякісного «першоджерела», чому б не відмовитись і від «сальєріанства» як терміну, що так скидається на «ефремівщину» або «петлюрівщину» і має так само небагато реального наповнення?

Другий розділ монографії, «Історико-літературне функціонування ТСО», містить вісім ґрунтовних статей, у яких розвиваються і конкретизуються основні положення теорії. Чотири з них належать самому авторові проекту, А.Р.Волкову: «Від Адама до роботів: ТСО створення штучної людини», «Страшний розбійник Мадей: регіональний ТСО у словенських літературах», «Великий гетьман: традиційний образ української історичної генези» (про гетьмана Івана Мазепу) та «Бравий вояк і його молодший брат: становлення новітнього ТСО». Ще чотири статті написали колеги і однодумці професора А.Р.Волкова: «Міф про Едіпа: діахронно-типологічне функціонування традиційної сюжетної моделі» (Віктор Курилик), «Наївний мудрець Сократ: приклади амбівалентності традиційного образу» (Олександр Бойченко), «Легенда про невмируще кохання Трістана та Ізольди: ТСО середньовічної генези» (Петро Рихло) та «Робінзонада: традиційна сюжетна модель» (Юрій Попов). Складна, «мозаїчна» структура цього розділу, котра, як це видно з самих статей, відповідає принципів взаємодоповнення, що зумовлює наявність складних взаємоперегуків та взаємодідзеркалень, адекватності складності та мало не безмежному багатству багатьох віків світової літератури.

Логічним продовженням цього надзвичайно цікавого і повчального циклу статей є третій, завершальний розділ монографії — «ТСО та інші літературні категорії». А.Р.Волков — автор усіх чотирьох статей розділу: «Проблема — традиційний мотив — прийом: часове перенесення із теперішнього в історичне минуле», «ТСО і жанрова визначеність: поетика сучасного літературного апокрифа», «ТСО і літературні типологічні течії та напрями: традиційний сюжетно-образний матеріал у драматургії маяковсько-брехтівської течії» та «ТСО і творча індивідуальність письменника: функціональність ТСО у Т.Г.Шевченка». В усіх перелічених статтях пульсує глибока дослідницька думка вченого, що в поєднанні з його великою ерудицією та широтою культурологічних зацікавлень дала більш ніж відчутні наукові результати. Упорядкована і підготовлена, а значною мірою й написана професором А.Р.Волковим монографія «Традиційні системи та образи», без сумніву, стала визначним набутком українського літературознавства.

Стаття надійшла до редколегії 31.10.2006

Лист Людольфа Мюллера

Lieber Anatolij Romanovic!
Sehr herzlich möchte ich Ihnen danken für die Übersendung des Lexikons der allgemeinen und vergleichenden Literaturwissenschaft. Das ist ein großartiges, interessantes und überaus nützliches Werk. Es überrascht durch die Fülle der Themen, die darin behandelt werden, der Schlagwörter, über die geschrieben ist. Und jedes Schlagwort wird zwar mit der Kürze, die für ein Lexikon obligatorisch ist, aber doch mit einer Fülle von Information und dazu in klarem und gutem Stil abgehandelt. Mit viel Freude lese ich darin, auch schon deswegen, weil es mir Freude macht, ukrainische Texte zu lesen (bei meiner Arbeit am Kommentar zur Nestorchronik lese ich laufend die große Darstellung der ukrainischen Geschichte von Hrussevs'kyj); aber vor allem finde ich interessante Informationen; viele der behandelten Themen sind für mich ganz neu; aber auch die mir bekannten werden so dargestellt dass es Freude macht, sie zu lesen. Das einzige, was ich bedauere, ist der kleine Druck; meine alten Augen können die kleine Schrift nur mit einem Vergrößerungsglas lesen. Aber bei größerem Druck wäre eine solche Fülle von Informationen nicht in einem Band unterzubringen. Und ich besitze ja ein solches Vergrößerungsglas, und ich brauche es nicht nur bei Ihrem "Lexikon", sondern bei vielen Büchern. Ich gratuliere Ihnen und Ihren Mitarbeitern für die Vollendung dieses großen Werkes.

Seien Sie herzlich begrüßt von
Ihrem Ludolf Müller

Дорогий Анатоліє Романовичу!
Я вам дуже вдячний за пересилку „Лексикона загального та порівняльного літературознавства”. Це надзвичайно гарна, цікава та потрібна праця. Вона дуже багата на різні теми і важливі терміни, про які там пишеться. Кожен термін описується дуже коротко, як це звичайно буває в енциклопедіях, але все одно містить багато інформації. До того ж енциклопедія написана у хорошому стилі. З великими радіощами я читаю цю книжку, навіть вже тому, що мені подобається читати українські тексти (при моїй праці над коментарем до хроніки Нестора, я постійно читав докладний виклад української історії Грушевського); а найголовніше те, що я знаходжу для себе цікаву інформацію; багато тем для мене цілком нові; але і теми, які мені відомі, так добре відображені, що мені їх надзвичайно цікаво читати. Єдиний недолік — це маленькі літери, які мої старі очі не можуть розібрати і мені доводиться читати книжку з лупою. Але якщо друкувати таку кількість інформації більшими літерами, то вмістити її в *одному* томі неможливо. Тим більше в мене є така лупа, і мені доводиться використовувати її не тільки при роботі з „Лексиконом”, а й при читанні багатьох інших книжок. Я поздоровляю вас і ваших співробітників з написанням цього твору.

Сердечно вітаю вас, ваш
Людольф Мюллер

(З приватного архіву А.Р. Волкова)

Стаття надійшла до редколегії 2.10.2006